

TÁJ ÉS LÉLEK

Számvetés

Jó pár éve már annak, hogy egy alkalommal Tomán László fölvetette: jó lenne, ha az általa szerkesztett Forum Kiskönyvtár sorozatba írnék valamit a „vajdasági ember” pszichológiai jellemzőiről, személyiségjegyeiről, az itt élő emberek lelkületéről. Megkaptam az ötlet, izgalmasabb, szebb feladatot el sem tudtam volna a magam számára képzelni. Arra gondoltam, végre számot lehetne adni magunkról, foglalkozni lehetne a kisebbségi lét érzelmi, tudati következményeivel, tudományos elemzés tárgyává lehetne tenni identitás-zavarunkat, kisebbségi komplexusainkat, gyökértelenségünket, magunkba fordulásunkat, a csontjainkat átjáró esztelen félelmet, apadó életösztönünket s megannyi más vonását szomorú, önpusztító lelkünknek. A gondos körültekintésre szorító körülmények – megmerevedett művelődés-, kiadó- és nemzetiségpolitikánk – ismeretében azonban nyomban beláttam, hogy amit a fejemben forgatok, az merő képtelenség. A sors kihívása volna egy ilyen lépés, s már a helyzetünkkel való számvetés pusztá gondolata is afféle szentségtörésnek számít. Beleborzongva a felsejülő veszélybe – ami, mellesleg, tompa rémületként ott lapul minden kisebbségi lelkében a nemzeti vonatkozású kérdésekhez kötődve – gyorsan letettem arról, hogy a pszichológiai helyzetelemzés lehetőségét komolyan vegyem. De úgy gondoltam, ha sok mindentől nem is tanácsos fennhangon elmélkedni, életünk némely vonatkozásának tudományos szempontú megközelítése és kellőképpen árnyalt kifejtése mégiscsak módot kínál valamiféle helyzetelemzésre és önismeretre. Ilyen kompromisszumra hajló készséggel megpróbáltam „kitapogatni”, mi az, ami a „táj és lélek” kapcsán nemzetiségi nélkül a könyv csonka, suta.

Aztán az évek múltak, és egyre-másra kerültek az asztalfiókba a sikertelen kéziratok. Akárhogyan közelítettem nemzetiségi létünk fájdalmasan érvényes és időszerű kérdéseire, folyton sorompókba botlottam, elgondolásaimat sehogyan sem sikerült összhangba hozni a szerkesztői (kiadópolitikai) elvárásokkal. Végül többszöri nekifutása után – különböző fejezetek kihúzásával, betoldásával, átírásával – valahogyan mégiscsak összeállt a mű, amelyből azért többé-kevésbé kiderül, hogy milyen jellemvonásokkal, magatartási jegyekkel, lelki sajátosságokkal rendelkezünk, miben hasonlítunk más tájak embereihez, s miben különbözünk tőlük.

Már abban a hiszemben voltam, hogy a kézirat a nyomdában van, amikor váratlanul újabb kéréssel fordult hozzám a könyv szerkesztője. Hogy hiányol a kötet végéről egy „összefoglaló fejezetet”, néhány oldalt arról, hogy „összességében milyen is a vajdasági ember pszichéje”. Mert beszélünk erről, arról, házasságról, válásról, öngyilkosságról – írja –, de nincs meg a teljes, kerek kép, ami nélkül csonka, suta.

Mivel szerkesztőim észrevételeit a korábbiak során is mindig méltányoltam – a kéziratot kíváncsainak megfelelően átdolgoztam –, hiányérzetét ezúttal is jogosnak találtam. Annál is inkább, mivel – bár a kihúzásokba, átírásokba belefáradtam – a kézirat leadása után magam sem voltam egészen megelégedve a munkával. Igaz, bennem az elégedetlenség forrása más volt. Nem a néhány oldalas „összefoglaló” hiánya miatt éreztem a könyvet „csonkának”, „sutának”, hanem azért, mert csonka valóság az, amiről benne számot adtam. Úgy éreztem, hogy a kimondható, megnevezhető dolgok mögött maradt az, ami a „táj és lélek” szempontjából igazán fontos. S ezekért a hiányosságokért nem a szándékaimat keresztező tilalomfákat kell hibáztatnom, hanem önmagamot. Végül is rajtam múlt, miről és hogyan írok. Az én lelkem nyomja, hogy valami nagyon beidegződésnek – félelemnek vagy csak szokásnak – engedelmessé válik „kilúgoztam” mondanivalómat, hogy a körülményekre (megmerevedett művelődés-, kiadó-, és nemzetiségpolitikánkra való tekintettel szigorú,

talán a kelleténél is szigorúbb öncenzúrát gyakoroltam. Bár vallom minden sorát a könyvnek ma is, félek, a fentiek miatt túlságosan áttételesen szól gondjainkról s magunkról. Félek, hogy csakugyan nem nyújt teljes, kerek képet lelkivilágunkról, közérzetünkéről, állapotunkról. Ezért örömmel vállaltam ennek az „összegező fejezetnek”, ennek a sokáig elnapolt számadásnak a megírását, ám ezúttal maradéktalanul élni kívánok a lelkiismereti és véleménynyilvánítási szabadság jogával.

— — —

Lássuk hát, milyen is a „vajdasági ember pszichéje”, összességében milyen lelki sajátosságokkal is rendelkezünk.

De ne siessük el a hiányolt összegezést, mert ami „összességünket” illeti, tisztáznunk kell előbb valamit. Vajon, ha röviden, néhány oldalba sűrítve, áttekintően most a korábbi fejezetek eredményeit, teljes, kerek képet kapnánk-e ezáltal magunkról? Aligha, hiszen annak a kérdésnek az érdemi megválaszolásához, hogy összességében milyenek vagyunk, nem korábbi eredményeink összegezése révén jutunk el, hanem ha elemzés tárgyává tesszük „összességünket”, azaz magunkat mint közösséget. Eddig ugyanis a személyi hasonlóságok és eltérések számbavételével a személyiség szintjén kerestük egy elnagyoltan körülhatárolt, laza halmazt alkotó népeesség jellemzőit. Most váltsunk szempontot. Beszéljünk magunkról, pszichikumunkról, az identitásunk alapjául szolgáló közösség szintjén. Ne azt keressük – ismételgessük –, hogy e tájegység lakóiként milyenek vagyunk egyediségünkben, hanem hogy milyen pszichológiai sajátosságok jellemzik kisebbségi közösségünket. Félő ugyanis, hogy e szempontváltás nélkül pusztán az összegezés mit sem érne önmagában véve, továbbra is jogos lenne olvasóim hiányérzete.

E szempontváltásra szükség volna egyébként korábbi eredményeink értelmezése végett is. Közösségi meghatározottságaink ismerete nélkül a levegőben lebegne mindaz, amit megállapítottunk lelkiségünkéről.

Az, hogy egyes népek különböznek egymástól, annyira nyilvánvaló, hogy nem szorul senki számára sem bizonyításra. Amint azonban ezt a mindenki számára nyilvánvaló dolgot megpróbáljuk konkrét tartalommal feltölteni, s választ szeretnénk adni arra a kérdésre, hogy miben áll, és milyen mértékű ez a különbség, nevezetesen, hogy miben különbözünk pl. mi „vajdasági emberek” más népektől, illetve, hogy miben különböznek a Vajdaságon belüli etnikumok egymástól, egyszerűen elmosódnak, köddé válnak ezek a különbségek.

Ennek a különös jelenségnek az a magyarázata, hogy amiben a különbségeket csakugyan tetten érhetnénk, azon a téren általában megengedhetetlen a különbségtevés, amiben viszont szabadon kereshetjük az eltéréseket, a téren nincs tényleges különbség.

Mondjuk és vállaljuk, hogy minden nép egyforma értékű részese az emberiségnek. Jellemző sajátosságaként nem tulajdoníthatunk semmiféle emberi értéket, erényt, szellemet stb. egyik nemzetnek sem valamely másikkal szemben. Minden nép ugyanannyi jót és rosszat rejt magában, nincs minek alapján valamelyiket a többinél különbnek tekintenünk. Ennélfogva megengedhetetlen bármiféle hierarchikus különbségtevés a különböző népek között. Ha a népek mégis különböznek egymástól – márpedig mindannyian tudjuk, hogy különbségtevés a különböző népek között. Ha a népek mégis különböznek egymástól – márpedig mindannyian tudjuk, hogy különböznek –, akkor ez a különbség nem faji, antropológiai meghatározottságú, nem pszichológiai természetű, hanem eltérő helyzetük következménye. A népek, nemzetek, vagy földrajzi tájegységek lakóinak másságát történelmi múltjuk és társadalmi viszonyaik határozzák meg: a gazdasági fejlődés, a művelődés, a szellemi élet lehetőségei. Ezek a létfeltételek évszázadok során mint szerepek, szokások, értékrendek, eszmék rakódtak le és csiszolódtak a mindennapi élet sztereotip formáivá. Amit tehát egy nép sajátos arculatának tekintünk, az voltaképpen nem más, mint az adott embertömeg kultúrája. A kulturális sajátosságoktól kap közösségi jelleget valamely embertömeg, s a kultúra elemei

azok, amelyek kifejeződnek a magatartás külső jegyeiben és a belső értékekben: az emberek viselkedésében, érzelmvilágában, felfogásmódjában stb.

A népek, nemzetek, etnikai csoportok vagy tájegységek lakóinak *másságát* anyagi és szellemi fejlődésük körülményei hordozzák, azok az *előnyök és hátrányok*, amelyek az érdekazonosság felismerése és az összetartozástudat kialakulása révén a közösségszerveződés alapjául szolgáltak. A különbségek nem velünk születettek, hanem meghatározott társadalmi viszonyoknak, életfeltételeknek, egy-egy nép történelmi-társadalmi helyzetének a kifejeződése. A különbségek, magyarázatát ennél fogva nem a személyiségkonstitúcióban, hanem a megnyilatkozás, a személyiséggé válás lehetőségeiben, nem az emberek elvont lelkületében, hanem a kultúra összetartó erejében és „emberformáló” jellegében kell keresnünk.

A *másság* kihámozása, a *különbségek* magyarázata – minthogy a különbségek mögött a nemzetek és nemzetiiségek eltérő helyzetéről, különböző előnyök és hátrányok összevetéséről van szó – gyakran kereszteződik eszmei-ideológiai célokkal. A tudomány valóságfeltáró szándéka mellett – és ellenére – e téren könnyen találja szembe magát tiltásokkal, s könnyen kerül különféle politikai törekvések befolyása alá.

Az időben fennmaradni, folytatódni kívánó közösségeknek a megélhetés alapfeltételein – az életben maradás fizikai esélyein és az anyagi gyarapodás más népeket megillető lehetőségein – kívül eszmékre, hitre, közösségi élményekre is szükségük van. Mert a közösségek eszméikben, közösségi érzéseikben és gondolataikban, a közösen *vált* és *vallott* történelmükben biztosítják folytonosságukat. Csak az önmagukra reflektáló – eszméktől, gondolatoktól, érzésektől átitatott – közösségben érzik az emberek otthonosan magukat, amennyiben épp kulturális javaik újratelése és gyarapítása révén őrzik meg identitásukat. Ha egy közösségnek nincs sajátos eszmékben, hitben, gondolatokban és érzésekben kifejeződő szellemi-lelki tükrö – kultúrája –, amelyben folyamatosan önmagára eszmélhetnek, s amely révén tagjai számára felfedné a közösség helyzetével, sorsával összefüggő problémákat, előbbutóbb széthullik. Elég, hogy a közösség szellemi-lelki képviselője erőteljesebbé váljék, hogy a kultúra valamelyest halványodjék, máris tanácstalanság-, gyökértelenség- és távlatlanságérzés vesz erőt a közösség tagjain. Ha egy közösségi kultúra nem gyarapszik, akkor már süllyed, s amelyik süllyed, annak számolnia kell a szétesés és szétszóródás minden gyötrelmével.

Olyan közösségi kultúra az eszményünk, amelyben az ember nem kényszerül idegen minták szerint élni. Amelyben nem kockáztatja belső biztonságát és személyes életét, ha kinyilvánítja kötődési igényeit, identitását, törekvéseit, szükségleteit. Olyan kultúra az eszményünk, amelyet a lelkileg szabad emberek közössége hoz létre, amelyben az embernek nem kell kettős életet élnie, hamis azonosságot vállalnia, nem kell gondolatait eltitkolnia, önmagát meghazudtolnia, és nem kényszerül dogmáknak, fölötté álló hatalmaknak vakon engedelmeskeni.

De hát hol van ilyen kulturális vagy etnikai közösség? A világnak ezen a részén jobbra csak olyan népek élnek, amelyeket az állandó fenyegetettség, lappangó vagy nyílt erőszak távol tartott attól, hogy sorsuk szervezését saját kezükbe vehessék, sőt, gyakran az illúziótlan számvetésre sem nyílt lehetőségük. Közép- és Kelet-Európa tele van fejlődésükben megtorpanó etnikai és kulturális közösségekkel, tele van megfélemlített, gyökértelen, befelé néző, rezignált emberekkel. Vajon miféle nagytávval tudnánk itt különbséget tenni azok között, akik sorsukat idegen erők kezében tudva mind hasonlóvá váltak lelkületükben, s akik hasonlóságukon túl egyaránt nélkülözték – és nélkülözik ma is – az *autentikus létezés* lehetőségét?

Egy sokarcú, ellentmondásos világban önmagában véve is problematikus volna valamiféle állandó „lelkület” fölrajzolása. Az eltérő szerephelyzetek, amelyekben egymás számára megmutatkozunk, jóllehet különböző megnyilvánulási formái annak, amit személyiségünk egysége jelent, nem kínálják fel sem az emberi *teljesség*, sem az autentikus létezés lehetőségét. Akármilyen karaktersvonásokat próbálunk is ráhúzni valamely népeiségre, közösségre, az említett okoknál fogva sosem fog ráilleni egé-

szén. Valami mindig kimarad a képből, fontos dimenziók maradnak rejtve előttünk, s legfőképpen az marad titok előttünk, amit jobb szó híján úgy nevezünk, hogy a közösség „szelleme-lelke”. Mi az, amit ilyen körülmények között a közösségre és a közösséget konstituáló egyedekre nézve *releváns* vonásnak tekinthetünk?

Az élet még inkább tele van alakoskodással, a létezés mímelésével ott, ahol a párt – egyetlen párt – szabja meg a jogot a társadalmi megnyilatkozásra. A politizálni nem tudó vagy nem akaró emberek hangja ezekben a társadalmakban egyáltalán nem hallatszik. Így a társadalmi bajok is egyoldalúak, eltorzultan mutatkoznak, s az élet szükségképpen kínos meglepetéseket tartogat mind a nemzeti kultúrák, mind az emberi magatartások vonatkozásában.

Ha valamilyen különleges technikával röntgenfelvételt készíthetnénk az itt élő népek lelkéről – az érzelmeikben, indulatokban tükröződő valóságról –, minden bizonnyal lehangelő kép tárulna elénk.

Érett, higgadt embereket látnánk, akik valamilyen félelemnek vagy szokásnak engedelmeskedve tétlen várakozásban tékozzák el életüket. A különös műszer nyilván felfedné előttünk azt is, hogy ez a lemondó belenyugvás kimondatlan, naponta megélt fenyegetettségérzésből fakad, hogy a túlzott higgadság és fegyelmezetttség volta-keppen félelmet és kiszolgáltatottságot takar.

Táj és lélek szempontjából mindenképpen nehéz és sajgatos történelmi pillanatot örökítenék meg. A demokratizálódási folyamatok már fellazították a korábbi merev kötöttségeket, a struktúrák korábbi tehetetlen bájja kezdnek új arcot öltetni, Közép- és Kelet-Európa országaiban azonban még távolról sem zárult le az ember szellemét és lelkét gúzsba kötő diktatúra korszaka. Él és eleven meg a hatalomgyakorlás régi módja, amely kitermeli és megköveteli a meghunyászkodást, a félelmet, az alávetettséget. Az az intézményrendszer, amely generációkon keresztül megbénította, megtörte az ellene szegülő akaratot, ma is magában hordozza az erőszak lehetőségét. Ennek veszélye miatt az élet tele van hazugsággal, mellébeszéléssel, a lappangó gondok elleplezésével. Nem csoda hát, ha a „kemény kéz” politikájával, és a politikai intézményrendszer dogmájával egyetlen szocialista országban sem sikerült megállítani az élettér beszűkülését, a gazdasági- és kulturális élet színvonalának zuhanásszerű esését, ha nem sikerült megakadályozni az eladósodást, a széles néprétegek elszegényedését, lerongyolódását és lezüllesztését. Az etnikai közösségek, nemzeti kultúrák sora került válságba a nagy történelmi változások küszöbén. Fenyegető népességfogyásról, kitelepülésről, a halálzási arányszám megnövekedéséről, a család bomlásáról, az általános egészségi állapot romlásáról, új népbetegségek – alkoholizmus, öngyilkosság, elmebetegségek – terjedéséről hallani mindenfelől. Valahonnan, a föld valamely távoli partjáról nézve, az itt élő népek ilyen szempontból egyformának tűnnek valamennyien. És egyformának vagy hasonlóknak látszanak maguk az emberek is, legalábbis azok, akik mindmáig a félelem görceiben élnek.

Természetesen a felrajzolt kép – a szükséges háttér és távlat végett – elnagyolt. Egy szigorúbb önvizsgálatnál ez az elnagyolt kép, helyzetünk sajátosságainak megfelelően, számos vonatkozásban pontosításra szorul. Már eleve megkülönböztetett figyelmet kíván a kisebbségi sors. Hiszen a kisebbségeknek – helyzetüknél fogva – eggyel több okuk van a rettegésre, és ez az egy ok önmagában véve is elegendő lenne ahhoz, hogy félelemben éljenek.

Történelmi gyökereik, nyelvi és kulturális kötődéseik miatt a kisebbségekre fokozott nyomás nehezedik. Hiába is szépítenénk a dolgokat, bárhol is élnek, mindenütt azt várják tőlük, hogy eltérjék ezeket a gyökereket, hogy ne anyanemzetükhöz tartozónak érezzék magukat, hanem ahhoz az országhoz kötődjenek elsődlegesen, amelyben élnek. S annál inkább így van ez, minél kevésbé biztosítják számukra az egyenlőséget és az akadálytalan fejlődést.

Ilyen-olyan kompromisszumokat a többségi helyzetben levő nemzetek tagjainak is meg kell kötniük magukban. A kisebbségi helyzetben levő embereknek azonban náluk is szelídebbé kell tenni lelküket jogaik követelésének vonatkozásában, nehogy nekimenjenek a politikai-ideológiai korlátoknak, amelyek sohasem ott húzódnak, ahova a törvényesség és jog előlítja, hanem ahol a politikai struktúra

jónak tartja. Hiába a legjobb szándék, hiába a deklarált szép elvek, ha azok a gyakorlati megvalósulás során rendre hajótörést szenvednek. Márpedig általában ez történik: valami mindig gátat vet a kisebbségi-nemzetiségi érdekek érvényesülése elé, valamiért nem nyílik lehetőség a kollektív jogok biztosítására, a kultúra és anyanyelv megőrzését, fejlesztését szavatoló hatékony jogszabályok kidolgozására, valami mindig akadályozza a saját anyagi forrással (is) rendelkező kisebbségi intézményhálózat kiépítését, a megfelelő érdekvédelmi szervezetek létrehozását, az autonómia kivívását.

Egy korrekt önvizsgálat során nekünk is számolnunk kell azzal, hogy megzavarjuk a magunkról ápolgatott képet. Arra a megállapításra hagyatkozva, hogy nálunk a nemzetiségek helyzete kedvezőbb, jobb, mint más szocialista országokban, sokáig hagytuk magunkban a lelkiismeret hangját elaltatni. Hosszú évtizedeken át nem készültünk a magyar lakosság anyagi helyzetével, demográfiai sajátosságaival, társadalmi rétegződésével, szellemi életével foglalkozó tanulmányok. Igaz, nem került sor a tényleges helyzetfelmérést szolgáló vizsgálatokra más nemzetiségek körében sem. A nemzetiségi vonatkozású kérdések – jóllehet, egy többnemzetiségű környezetben, amilyen Vajdaság is, ezek volnának a releváns, mindenkor aktuális kérdések – valamilyen rejtélyes oknál fogva kívül rekedtek a közgondolkodás (az irodalom a tudomány, a publicisztika) határain. Egyáltalában, mintha leszoktunk volna arról, hogy főnhangon töprengjünk önmagunkról.

Mindezt a hiányt e számvetés során lehetetlen pótolnunk. Könyvünk előző fejezeteiben szó volt ugyan arról, hogy milyen magas a válások gyakorisága, az öngyilkosságok és elmebetegségek számaránya más népekhez, tájegységekhez viszonyítva, de, sajnos, a demográfiai sajátosságok más vonatkozásaival – a betelepítéssel, kivándorlással, a nagyarányú belső migrációval, a népesség öregeedésével, létszámcsökkenésével, identitásváltásával – foglalkozó fejezet „statisztikai jellege” miatt nem kapott helyet a kötetben. Így, bár talán a könyvben szereplő utalásokból következtethetünk a magyarság romló egészségi, szellemi-lelki állapotára, e hiányosságok végett nem kaphatunk világos és egyértelmű képet arról, hogy a népesség egészének helyzete mennyire riasztó.

A táj és lélek összefüggéseit keresve aligha hagyhatnánk figyelmen kívül azt a lehangoló körülményt, hogy a magyarság *létszáma és részaránya* az elmúlt hetven év során állandóan csökkent, s hogy ez a tendencia az utóbbi egy-két évtizedben felerősödött. Nem tartozna tárgykörünkbe ez a kérdés, ha a népesség ugyanilyen mértékű csökkenése volna tapasztalható más magyar kisebbségek esetében is, vagy ha ez a jelenség általában a kisebbségi helyzet természetes velejárója lenne. Csakhogy tudjuk, nem ez a helyzet. Másutt nem, vagy jóval kisebb arányban csökkent a magyar lakosság száma, más kisebbségek, pl. az albánok esetében pedig viharos létszámnövekedés figyelhető meg.

A népességfogyás egyik, kétségt kívül legfőbb oka, hogy rosszul állunk utánpótlás dolgából. A Kárpát-medence magyarok által is benépesített területei közül itt a legalacsonyabb a népességszaporulat. A születések számát tekintve az országon belül is az utolsó helyen állunk: a magyarlakta területeken születik a legkevesebb gyerek Jugoszláviában.

Míg a születések számát tekintve utolsó, a halálozások terén első helyen állunk. Ennek a gyászos elsőbbségnek részben az a magyarázata, hogy az átlagéletkor tekintetében a magyarság Jugoszlávia legelőregedetebb népcsoportja, részben pedig általában egészségügyi helyzetünk számlájára írando, amelyről itt csak annyit, hogy a lakosság számarányához viszonyítva körünkben követik el a legtöbb öngyilkosságot a világon.

A létszámcsökkenés másik alapvető oka a külföldi munkavállalás, pontosabban a kivándorlás, melynek következtében több tízezer fővel csökkent a magyarság lélekszáma. A külföldön dolgozók egy része minden bizonnyal visszatér majd, a vándorbotot fogók többsége azonban a kitepedés szándékával hagyta el – illetve hagyja el ma is – az országot.

Arról már volt szó, hogy a válások terén a világranglista élén állunk. Nem beszéltünk viszont még arról, hogy minden harmadik házasság vegyesházasság, és hogy a vegyesházasságokban élők általában a többségi néphez tartozónak, vagy egyszerűen csak „jugoszlávnak” vallják magukat. Ez az identitásváltás a népességsökkenés harmadik oka.

Úgy vélem, hogy „táj és lélek” vonatkozásában semmivel sem beszélhetnénk hitelt érdemlően e néhány demográfiai sajátosság elhallgatásával, vagy megkerülésével. Már csak azért sem, mert ezek a tények többet elárulnak rólunk, mint bármilyen karakterológiai elemzések. E tényeknél ugyanis semmivel sem tudnánk jobban érzékeltetni etnikai közösségünk szellemi-lelki tartásnélküliségét, lassú felbomlását, szétesését.

Sokan hajlanak arra, hogy ezt a sok kedvezőtlen jelenséget a népesség „biológiai előregedésével”, az „életkedv megfáradásával”, a „vitalitás csökkenésével” hozzák összefüggésbe. Én személy szerint nem hiszek ebben. Nem hiszem, hogy a magyarázat genetikai természetű lenne. Úgy gondolom, hogy a megbetegedési, halálozási, népesedési mutatók valamely népcsoport társadalmi-gazdasági helyzetének, életformájának, kultúrájának a demográfiai vetületei. Hogy népesedési helyzetünk romló kilátásai, a kedvezőtlen megbetegedési és halálozási mutatók, a deviáns jelenségek (válások, öngyilkosságok, elmebetegségek), a szétszóródás, identitásváltás stb. etnikai közösségünk diszfunkciójának és dezintegrációjának a jelei, más szóval, hogy társadalompatológiai jelenséggel állunk szemben.

Ezek a társadalompatológiai jelenségek *szellemi életünk hiányosságaiban és nemzetiségi öntudatunkban* is kifejeződnek – ha ugyan nem innen eredeztethetők. Mivel a nyelv mellett a kultúra az, amely az etnikai közösség életében a szervező-összetartó erőt jelenti – amennyiben a kultúra hangolja egybe a közösség önfenntartását és újratermelését szolgáló egyedi viselkedéseket és tevékenységeket, s a kultúra szolgáltató helyzetünk és önmagunk vállalásához hitet, érveket és érzéseket –, ha a közösség kohéziója megbomlik, ha újratermelésében zavarok lépnek fel, ha a szorongás, otthontalanság, menekülési vágy válik uralkodó érzéssé, annak okát mindenekelőtt a szellemi élet hanyatlásában, a kultúra hiányosságaiban kell keresnünk.

Vajon nemzetiségi kultúránk tud-e megfelelő közérzeti és érzelmi támaszt nyújtani? Megvannak-e az anyanyelvű művelődés folytonosságának és fejlődésének – az etnikai megmaradásnak – a feltételei?

Költői kérdések. Mert milyen *lelki tartást* nyújthat pl. a nemzetiségi közoktatás tartalma és hálózata, ha az általános iskolák és tanulók száma az ötvenes évektől állandóan csökken, ha a gyerekek *egynegyede* (Újvidéken *fele*, Versecen, Pancsován *háromnegyede*) nem anyanyelvén tanul? Reform reformot ér, és a közoktatási intézményeink „korszerűsítésének” eredményeként a „reformerek” átszervezik, összevonják, elsorvasztják, megszüntetik a meglévő iskolákat is. A nemzetiségi kultúra szempontjából katasztrofális következményekkel jártak az eddigi „újítások” is, az újabb javaslatok azonban, amelyek a tanulók létszámától (gyakorlatilag mindegy, hogy 30 vagy 20 főtől) tennék függővé a nemzetiségi tagozatok megnyitását, amennyiben elfogadásra kerülnek, következményeikben ezeken is túltennének.

Közoktatásunk hiányosságainak következtében etnikai szempontból jelentős strukturális aránytalanságok jöttek létre. Különösen szembetűnő a felsőfokú végzettségűek hiánya, az értelmiség vékony, foghíjas rétege.

A közállapotokért mindenütt az adott népesség szellemi elitje a felelős. Nálunk a hiánya. Nemcsak hogy „szellemi elitünk” nincs, de a szó igazi értelmében vett értelmiséggel is alig rendelkezünk. Olyan értelmiséggel, amelyik a megmaradás sorskérdéseinek felvetésére vállalkozna, s amelyik példájával a nemzetiséggel való azonosulásra, a hovatartozás vállalására ösztönözné azokat, akik a nemzetiségi lét kilátásaiban elbizonytalanodtak.

Kultúránk erősen irodalomcentrikus, vagyis csonka kultúra. Értelmiségi szakemberképzésünk nemzetiségi nyelven megoldatlan, így képtelenek vagyunk a tudományos gondolkodást – a történelmet, szociológiát, demográfiát,

jogtudományt, szociálpszichológiát, szociálpszichiátriát, közgazdaságot, politológiát stb. – nemzetiségi létünk, helyzetismeretünk, identitástudatunk szolgálatában állítani.

Ezen a tájon (az egész közép-európai régiót értve most táj alatt) az irodalom volt mindig a nemzeti tudat gondozója és letéteményese. A költők, írók tartották, erősítették az emberekben a lelket. Ők segítettek a nehéz időkben „álmodni valamit”, amiért érdemes élni, maradni, vállalni. A mondottakat nehéz volna a mi íróinkra és költőinkre vonatkoztatni. Irodalmunk távol akarja tartani magát a politikától, olyannyira, hogy a nemzetiségi sorskérdések is hidegen hagyják. Ez az apolitikus magatartás talán érthető is volna, ha lennének „hivatásos” politikusaink, akik a nemzetiségi kultúra érdekképviselését magukra vállalnák. Így azonban, ebben a végtelenül túlpolitizált társadalomban, amelyben a nemzetiségek az állami szervekben és pártszervezetekben mélyen számarányuk alatt képviseltetik magukat, érdekeiket és törekvéseiket nem tudják kifejezésre juttatni. Történjék bármi is, önnön érdekükben semmiféle konstruktív politikát sem tudnak érvényesíteni. Az az elgondolás, hogy majd az általános politikai szervezetek és a társadalom öngazgatási szervei oldják meg a nemzetiségi léttel kapcsolatban fölmerülő problémákat, a valóságban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

Vagy javultak-e a nemzetiségi kultúra és tudomány szervezeti és intézményes feltételei? Megoldottuk-e a kultúrahordozó és kultúrateremtő értelmiség képzésének, újratermelődésének a kérdését? Létrejöttek-e a *társadalmi élet egészét* átfogó nemzetiségi művelődés intézményei? A vajdasági magyarság ma sem rendelkezik önnálló könyvtárral, képtárral, levéltárral, múzeummal. De hasonló szlovák, román, ruszin intézmények létrejöttéről sem hallottunk eddig.

Ott, ahol a kisebbségek – megfelelő intézmények, szak-káder híján – szellemi életükkel nem képesek a tudományt, a művészetet, a közösség alkotóképességét, intelligenciáját nemzetiségi létünk szolgálatába állítani, szükségképpen számolni kell a kisebbség öntudatában (mentalitásában) és magatartásában bekövetkező kedvezőtlen változásokkal. Az identitásérzésben és az identitás kifejező viselkedésben való elbizonytalanodás, a szorongás, otthontalanságérzés, menekülési vágy nem anyagi, hanem szellemi-lelki természetű. Anyagi, egzisztenciális szempontból a magyarság helyzete vélhetően se nem jobb, se nem rosszabb más nemzetek és nemzetiségek helyzeténél. Mint *közösség* azonban – a nemzetiségi kultúra csonkasága, a nemzeti identitás ápoló, védelmező szervezeti és intézményi feltételek hiányosságai miatt – nem képes a korszerű *etnikai tudat* kialakítására és fenntartására. A korszerű nemzettudat hiánya miatt nemzeti *kisebbségi érzés*, nemzeti *identitásválság* vált uralkodóvá a magyar nemzetiségűek soraiban.

És ezzel elérkeztünk a „táj és lélek” talán legfontosabb, de mindenképpen egyik sarkalatos kérdéséhez, a bennünket másoktól megkülönböztető lelki sajátosságainak gyökeréhez. Ha ugyanis érzelmvilágunk, felfogásmódunk, viselkedésünk valamiben csakugyan eltér másokétól, akkor ez a kisebbségi helyzetünkhöz és etnikai mivoltunkhoz való viszonyulásunkban nyilvánul meg elsősorban. Más szóval, különbözőségünk abból fakad, hogy valamilyen – szinte patológiás méretű – félelem miatt nem merjük vállalni *teljes önmagunkat*.

A szorongás, sértődékenység, bizalmatlanság, befelé fordulás, társadalmi-közeleti passzívizálódás, a magánéletbe való bezárkózás – vagyis mindaz, ami jellemző ránk – szoros kapcsolatban van etnikai identitásunk bizonytalanságaival.

Az etnikai öntudat hiánya vagy elbizonytalanodása természetesen nem független a kisebbség tényleges helyzetének a bizonytalanságaitól, az adott etnikai csoport társadalmi státusától. A *kisebbségi státus* – mint tudjuk – az államhatalomból többé-kevésbé kirekesztett népességre jellemző. A kisebbség csak tárgya a nemzetiségi politikának, egyenrangú félként és „kollektív szubjektumként” nincs beleszólási joga az államtársadalmi folyamatokba. A hátrányos helyzet ellenében viszont, mint „idegen elemek”, zavartalanul a nemzeti történelem és nemzeti kultúra részeseinek érezhetik magukat. Más szóval, a kisebbségi helyzet, épp a jogfosztottság végett, a kohéziót növe-

lő külső nyomás következtében, az anyanemzethez való hozzátartozás szoros, közvetlen megélésével és kihangsúlyozásával jár együtt. A nemzeti identitás tehát nem kérdéses.

A *nemzetiségi státus* – ezt is jól tudjuk – az identitás szempontjából új helyzetet teremt. A nemzetiségi státus azt jelenti, hogy a kisebbségek és más „államalkotó népek” között nem lehet semminemű megkülönböztetés: a nemzetiség éppúgy részese, államalkotó eleme az országnak, mint más többségi népesség. A nemzetiségi státus ennél fogva az *otthonosság érzésével* jár együtt, jogformálással mindarra, ami a többi népet megilleti. A társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai életbe való bekapcsolódás a nemzetiség *integrálódásához* vezet, ami együtt jár a korábbi egyoldalú nemzeti-politikai kötődések gyengülésével. Optimális esetben ún. „kettős kötődés” jön létre: a nemzetiségek egyformán érzik magukat tartozónak mind anyanemzetükhöz, mind az őket integráló államrendszerhez. A nemzettudat kérdése ebben az esetben már közelről sem magától értetődő. Akkor adekvát, ha híven tükrözi a nemzetiségi közösség helyzetét, kulturális fejlődésének, politikai akarátérvényesítésének lehetőségeit.

A *nemzetiségi státus* a teljes jogegyenlőség koncepcióján nyugszik. A teljes jogegyenlőségnek azonban a gyakorlatban számos akadályát szokott lenni, olyannyira, hogy e szép koncepció néha már inkább csak vízióknak tűnik.

A bajok forrása rendszerint az, hogy a nemzetiségi státus csak névleges – a kisebbségeket egyszerűen átkezesztelik nemzetiségeknek. Az átkezesztelés révén az államrendszer „integrálja” a kisebbségeket, anélkül, hogy a természetes integráció feltételeit megteremtené, vagyis a kisebbségeket egyenrangú partnereként kezelné és releváns politikai tényezőnek tekintené. Ebben a felemás helyzetben, amikor a kisebbségi helyzet és a nemzetiségi státus közötti különbségek a gyakorlati életben nem differenciálódnak kellőképpen, a nemzettudat vonatkozásában bizonytalanságok lépnek fel: büntudat és infantilizálódás következik be.

Az otthonosságérzéshez nem elég a nemzetiségi státust meghirdetni, ennek az alapérzésnek a gyakorlati feltételeit kell megteremteni. Társadalmi szerephelyzetük és politikai jogkörük bizonytalanságai miatt a kisebbségek sok helyütt inkább otthontalannak, „sehova-sem-tartozónak” érzik magukat. A „kettős kötődés”, a „kettős identitás” nem egy igényesebb, teljesebb emberi élet lehetőségét villantja fel előttünk, ahogyan ennek lennie kellene, hanem identitászavart és önismereti bizonytalanságot eredményez. S ha e bizonytalanság mellett „lojalitásuk” számonkérésével, megkérdőjelezésével társadalmi helyzetüktől és befolyásuktól függetlenül a kisebbségek bármikor sarokba szoríthatóak, sorsukkal szemben tehetetlennek érzik magukat, feladják jövőbe vetett hitüket, s maradéktalanul úrrá lesz rajtuk helyzetük tragikus megéléséből fakadó rossz közérzetük.

Ennek a rossz közérzetnek – a gátló, passzivitásba, tétlenségbe húzó félelemnek – a jelei a magyar kisebbség körében is felismerhetők. Mint ahogyan felismerhetők a nemzettudat vonatkozásában a *büntudat* és infantilizálódás jelei is. Úgy teszünk például, mintha megkerülhetnének a történelmi folytonosság problémáját. Múltunk egy sötét nagy úr, amire politikai „szemérmességből” fátylat borítottunk. Nincs jövőképünk. Sokan szégyenlik, titkolják származásukat: egymás között sem beszélnek anyanyelvükön. A lemorzsolódás, szétszóródás példátlan arányú. Mintha teljesen megszűnt volna, hiányozna a szülőföldhöz való ragaszkodás, mind többen forgatják fejükben az elköltözés, kivándorlás gondolatát. A közvetlen emberi kapcsolatok szintjén is hatalmas erőzi munkát: gyanakvóvá váltunk, senki sem bíz a másikban. Mindent egybevetve azt kell mondanunk, hogy *nemzettudatunk összeroppant*, s ennek következtében kivétel nélkül valamennyien *komplexusosak* vagyunk.

Nemzeti identitástudatunkkal, állampolgári bizonytalanságunkkal kapcsolatos gátlásainkat – komplexusainkat, frusztráltságunkat – a *hallgatás jégkérge* takarja. Nem csak gyávaságunkból kifolyólag: a valóságnak ez a szférája kultúrpolitikánkban „tabu” volt. Minden nemzet és nemzetiség olyan politikai, ideológiai és társadalmi konstrukcióban élt eddig, amelyben nem volt célszerű mindig nevü-

kön nevezni a dolgokat. Legkevésbé a nemzeti egyenjóság hiányosságai, fonákságai kerülhetek szóba. Aki netán kétségeinek mégis hangot adott ilyen vonatkozásban, annak számolnia kellett azzal, hogy meghurcolják. Ma már tudjuk, hogy a kötelező hallgatás miatt jutottunk el oda, ahol vagyunk. Nem csak a nemzeti viszonyok vonatkozásában, amelyek a problémák állandó háritása folytán a mélypontra jutottak, a gazdaságban, a politikában, és a kultúrában is.

A „tabuk” halálának korát éljük. Ma már hangosan kimondhatók a tegnap még eretneknek számító gondolatok. De vajon változtat-e valamit a helyzeten az, ha valamenynyien felmondjuk a magunkban hordozott, elhallgatott félmondatainkat? Lelki-egészségügyi szempontból biztosan, ilyen vonatkozásban az elhallgatott, mindenki által tudott dolgok kimondása is fontos. A nyilvános beszéd és írás azonban többet jelent ennél: tanúságtétel magunkról, odaforulás másokhoz, a párbeszéd felajánlása, amire ma dolgaink állása miatt mindennél nagyobb szükség van. Sokféle tévhitel kell leszámolnunk, amelyek rendkívül mélyen gyökereznek mindannyiunkban. Mindenekelőtt a fejlődést és előrelépést sokáig gátló eszmei-ideológiai kérdések vonatkozásában. Meg kell szabadulnunk a dogmáktól, mítoszoktól, babonáktól, politikai frázisoktól, amelyek sokáig megfosztottak bennünket annak lehetőségétől, hogy szándékainkkal és cselekedeteinkkel szavaink mögött álljunk. Meg kell szabadulnunk a megalázkodástól és képmutatástól. A lelkiismereti öntisztulás nélkül nincs társadalmi kibontakozás.

A változás szelei fújnak. Nem maradhatunk kívül a társadalmi demokratizálódási folyamatokon. Ám, ahhoz, hogy e folyamatokba bekapcsolódhassunk, egy önmagunkban elvégzendő számadással mindannyian tartozunk magunknak. Tisztáznunk kell, hogy múltunk és jelen helyzetünk mennyiben állt rajtunk, a kényszer-néma-ság, az üres mellébeszélés mennyiben volt szükségszerű,

s legfőképpen, hogy a lehetséges jövők közül melyikhez járulunk hozzá meggyőződésünkkel, erőfeszítésünkkel, kiállásunkkal.

Ha a vajdasági magyarság nem akar múltó történelmi jelenség lenni, meg kell újulnia, fel kell ébrednie abból a tunya tespedtségből, közönyből, lemondó belenyugvásból és reménytelenségből, amelybe a távlatlanságérzés és szellemi tehetetlenség süllyesztette.

Saját erőnk azonban aligha elég arra, hogy talpra álljunk, hogy a zsákutcából kikeveredjünk. Ahhoz, hogy tényleges közösséggé válhassunk, hogy mint nemzetiség „kollektív szubjektumként” egyenrangú félként bekapcsolódhassunk, és cselekvő részesei lehessünk a társadalmi változásoknak, a jelenleginél egyértelműbbé kell tenni jogkörünket, státusunkat. Mivel a nemzetiségi státus körül tapasztalható bizonytalanság rendkívül károsan hat a nemzettudatra, önbizalomra, állampolgári magatartásra, meg kellene szüntetni a deklarált jogok és a megvalósulásuk közötti szakadékot. Ez a szakadék azért jöhet létre és állhat fenn, mert a meghirdetett teljes jogegyenlőségnek nincs megfelelő garanciája. Továbbá az egyéni polgárjogok sem bizonyulnak elegendőnek – még ha teljes mértékben meg is valósulnának – a nemzetiségi kultúra megőrzéséhez és fejlesztéséhez, az etnikai közösségek fennmaradásához. Ehhez valamiféle „kollektív jogvédelemre” is szükség volna, amit elsőként épp Jugoszlávia kezdeményezett a kisebbségi kérdésekkel foglalkozó nemzetközi fórumokon. Addig is azonban, amíg ezek az elvi álláspontok realizálódnak a gyakorlatban, talán nem kellene annyira félnünk a nemzetiségünket átfogó kulturális szervezet létrehozásának gondolatától. Anélkül, hogy különösebb illúziókat táplálnánk magunkban egy nemzetiségi kulturális szövetség hatásfokát illetően, egy ilyen szervezet is fontos szerepet játszana a vajdasági magyarság kultúrájának, hagyományainak, anyanyelvének, identitásának megőrzésében.

